Известия Гомельского государственного университета
имени Ф. Скорины, № 1 (142), 2024

УДК 94(476) “1921–1939” EDN: ARZIIS

Структура памешчыцкага землеўладання на Палессі ў 1921–1939 гг.

В.П. Гарматны

У артыкуле разглядаецца памешчыцкае землеўладанне на тэрыторыі Палескага ваяводства ў 1921–1939 гг., становішча памешчыкаў як асобнай сацыяльнай групы і яе галоўныя складнікі, узровень матэрыльнага дабрабыту і ўзаемаадносіны з іншымі сацыяльнымі групамі.
Ключавыя словы: памешчык, Палессе, сацыяльная структура, землеўладанне.

The article examines land ownership in the territory of the Polesie Voivodeship in 1921–1939, the position of landowners as a separate social group and its main components, the level of material well-being and relations with other social groups.
Keywords: landowner, Polesie, social structure, land ownership.

Уводзіны. На працягу 1921–1939 гг. Брэстчына ўваходзіла ў склад міжваеннай Польскай дзяржавы і ў асноўным супадала з тэрыторыяй Палескага ваяводства. У гэты перыяд Палессе надзвычай выразна характарызавалася як сельскагаспадарчы рэгіён з захаваннем празмернай колькасці памешчыцкага землеўладання, што расцэньвалася як відавочны перажытак з часоў паншчыны [1, с. 177–178], [2, с. 108]. Большую частку мясцовага насельніцтва складалі мала- і беззямельныя сяляне, якія востра пакутавалі ад зямельнага голаду і спадзяваліся атрымаць памешчыцкія ўгоддзі па самым нізкім кошце альбо навогул бясплатна [3, с. 163], [4, с. 140].

Агляд гістарыяграфіі і крыніц. У айчыннай гістарыяграфіі савецкага перыяду памешчыцкае землеўладанне на Палессі, як і ва ўсёй Заходняй Беларусі міжваеннага часу, ацэньвалася рэзка негатыўна, падкрэслівалася ў першую чаргу роля памешчыкаў як эксплуататараў навакольнага сялянства, аб чым, напрыклад, красамоўна сведчыць назва працы аднаго з найбольш вядомых тагачасных даследчыкаў заходнебеларускай праблематыкі міжваеннага перыяду А.М. Мацко [5]. Сярод такіх выданняў у першую чаргу можна якасна вылучыць працу А.А. Сарокіна, у якой у адпаведнасці марксісцка-ленінскім падыходамі грунтоўна прааналізавана аграрнае пытанне на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг., паказана становішча асноўных сацыяльных груп, прааналізаваны перадумовы сялянскага руху, у тым ліку і ўзаемаадносіны з памешчыкамі [6]. У гэткім жа рэчышчы выкананы таксама і манаграфіі Б.Я. Кухарава [7] і І.В. Палуяна [8], дзе вялікая ўвага нададзена палітыцы польскіх уладаў па падтрымцы памешчыкаў на тэрыторыі Заходняй Беларусі і Палесся як яе часткі.

У сучаснай айчыннай гістарыяграфіі праблемамі памешчыцкага землеўладання на Палессі займалася В.М. Папко [9], якая прысвяціла асобную кнігу арганізацыі гаспадарання ў маёнтках роду Дзяконскіх, які хоць і не быў на той час самым заможным і уплывовым, але пакінуў значны след у сацыяльна-эканамічным развіцці Пружаншчыны і Кобрыншчыны.

В.С. Місіюк паказаў трансфармацыю памешчыкаў Заходняй Беларусі (і ў тым ліку Палесся) ва ўмовах цывілізацыйных змен і намаганні своечасова рэагаваць на іх выклікі [10].

Агульнае сацыяльна-эканамічнае становішча Палескага ваяводства ў складзе міжваеннай Польшчы, палітыка дзяржаўных уладаў і асноўныя падыходы да вырашэння галоўных мясцовых праблем (перш за ўсё аграрнай), стан даследавання рэгіёну ў цэлым прааналізаваны ў навуковых працах А.Г. Цымбала і І.С. Чарнякевіч [3]–[4].

У польскай гістарыяграфіі дзейнасцю памешчыкаў і арганізацыяй іх гаспадарання ў 1921–1939 гг. найперш за ўсё займаўся Б.У. Галка, які з’яўляецца аўтарам грунтоўнага даследавання, у якім прывёў падрабязныя звесткі наконт сацыяльнай структуры памешчыкаў Палесся і іх нацыянальнага складу, паказаў спецыфіку іх становішча [11].

У працы Я. Вацлавікавай на багатым факталагічным і крыніцавым матэрыяле (перш за ўсё на ўспамінах) разгледжаны лад жыцця памешчыкаў міжваеннай Польшчы, іх матэрыяльнае становішча і ўдзел у грамадска-палітычным жыцці, узаемаадносіны з блізкімі і сацыяльна іншымі, перш за ўсё з дворскай службай і навакольнымі сялянамі [12].

Істотнае месца памешчыцкае землеўладанне займае ў працах польскіх гісторыкаў, прысвечаных непасрэдна Палессю, якое ў параўнанні з іншымі заходнебеларускімі ваяводствамі выклікала сярод даследчыкаў найбольшую цікавасць па прычыне сваёй непаўторнасці ў сацыяльна-эканамічным і этнаграфічным плане. Сведчаннем гэтаму з'яўляюцца манаграфіі Е. Тамашэўскага [13], В. Сляшынскага [14] і П. Ціхарацкага [15], а таксама працы З. Тамчонак [16]–[17], дзе ў цэлым паказана становішча Заходняй Беларусі.

Становішча памешчыкаў у якасці асобнай сацыяльнай групы ў міжваеннай Польшчы і іх адносіны да ажыццяўлення ў краіне аграрнай рэформы сталі прадметам даследавання А. Ліхаровіча [18]. Е. Жукоўскі прааналізаваў культурна-асветніцкую дзейнасць памешчыкаў Палесся сярод мясцовага сялянства, іх стасункі і ўзаемазалежнасць [19].

Сярод крыніц, непасрэдна прысвечаных становішчу памешчыцкага гаспадарання на Палессі ў 1921–1939 гг., неабходна адзначыць спіс мясцовых памешчыкаў, падрыхтаваны да друку С. Гарчынскім і Т. Эпштэйнам з адпаведнымі каментарыямі і заўвагамі [20]. Вялікую навуковую цікавасць прадстаўляе таксама і выдадзены польскімі навукоўцамі фотаальбом, прысвечаны памешчыкам міжваеннага перыяду, дзякуючы якому можна атрымаць комплекснае ўяўленне аб іх жыцці і асноўных напрамках дзейнасці [21].

Разам з тым неабходна падкрэсліць, што далёка не ўсе аспекты разглядаемага пытання атрымалі належнае асвятленне ў айчыннай і замежнай гістарыяграфіі, у сувязі з чым патрабуецца яго далейшая навуковая распрацоўка і дадзены артыкул з'яўляецца спробай запоўніць гэты прабел.

Асноўная частка. У тагачаснай сацыяльнай структуры міжваеннай Польшчы памешчыкі займалі асобнае месца, характарызаваліся найбольш высокім дабрабытам, у сувязі з чым адчувалі сябе свайго роду асобнай кастай, вышэйшай за іншых, што часцяком выклікала ў іншых саслоўяў зайздрасць і непавагу да іх [18, s. 87], [21, s. 27]. У параўнанні з мінулымі часамі памешчыцкае саслоўе стала больш адкрытым, туды можна было ўвайсці дзякуючы набыццю асобнага маёнтка, але такія выпадкі заставаліся даволі рэдкімі.

У якасці галоўных прыкмет прыналежнасці да памешчыкаў як спецыфічнай тагачаснай сацыяльнай групы можна выдзеліць наступныя:

1. прыналежнасць да шляхетнага саслоўя, веданне асабістага радаводу і гонар за сваіх заслужаных продкаў, усведамленне сваёй нібыта цывілізатарскай місіі ў дачыненні да сялян і сябе ў якасці ўсемагутных уладароў на сваіх землях, што не магло не выклікаць антаганістычнага супрацьстаяння з палешукамі [22, с. 24], [8, с. 55], [23];

2. уладанне не менш за 50 га зямлі з асобна вылучанай сядзібай, якая якасна вырознівалася на фоне сялянскіх хат, мела ад 3 да 15 пакояў (у сярэднім – 10) і з'яўлялася яскравым сімвалам свайго дамінавання ў наваколлі [24, s. 9–10];

3. наяўнасць дворскай службы, якая звычайна набіралася з навакольных вяскоўцаў. Акрамя таго, у найбольш багатых гаспадарках кухарак і гувернантак выпісвалі з-за мяжы (перш за ўсё з Францыі і Італіі);

4. актыўны ўдзел у грамадска-палітычным жыцці рэгіёна праз дзейнасць шматлікіх грамадскіх і сацыяльна-эканамічных арганізацый, мэтай якіх было далейшае злучэнне памешчыкаў у якасці адзінай сацыяльнай групы. Разам з тым ва ўспамінах некаторых памешчыкаў адзначаецца, што пасяджэнні такіх арганізацый звычайна надоўга зацягваліся і толькі адрывалі ад асабістых гаспадарчых спраў [21, s. 11–12].

Памешчыкі былі ў пераважнай большасці палякамі і таму разглядаліся ўладамі як апора сацыяльна-эканамічнага панавання на вёсцы, у сувязі з чым карысталіся істотнай дапамогай з боку ўрада, перш за ўсё ільготнымі банкаўскімі крэдытамі [22, с. 124], [14, s. 131]. Разам з тым у тагачасным грамадстве ў адносінах да памешчыкаў неаднаразова выказваліся надзвычай крытычныя заўвагі, што тыя ў першую чаргу займаюцца марнай тратай грошай (наведваннем замежных дзяржаў, закупкай прадметаў шыку, перш за ўсё легкавых аўтамабіляў), на той час як, згодна з меркаваннямі сучаснікаў, ім належала прыкладаць істотна большыя намаганні па паланізацыі мясцовага насельніцтва дзеля замацавання гэтых зямель пад польскай уладай [11, s. 46], [19, s. 153–154].

Па свайму эканамічнаму стану палескія памешчыкі былі далёка неаднароднымі (перш за ўсё па памеру землеўладання і маёмаснаму становішчу) і ў цэлым іх можна падзяліць на наступныя асноўныя групы:

1. арыстакратыя (галоўным чынам Радзівілы і Скірмунты), найбольш багатыя і ўплывовыя (не менш 1 000 га землеўладанняў), цесна звязаныя з замежнымі дзяржавамі і іх элітамі, але пры гэтым падкрэслена прывязаныя да сваёй зямлі, у сувязі з гэтым напрыклад сяляне Давыд-Гарадоцкай ардынацыі Радзівілаў звычайна называлі сваіх памешчыкаў не проста панамі, а «князямі». У азначаных гаспадарках заўсёды меўся прасторны і багата аздоблены сядзібны дом з мноствам хатняй прыслугі і гувернантак для выхавання і адукацыі дзяцей, акрамя таго часцяком меліся летняя і зімовая рэзідэнцыі з вялікай колькасцю заўсёды гатовых да выезду пародзістых коней, а потым нават і легкавыя аўтамабілі. Прадстаўнікі гэтай групы часта ажыццяўлялі паездкі за мяжу для лячэння, дзелавых візітаў, адпачынку, наведвання родных і гэтак далей. Многія з арыстакратаў пераважна пражывалі ў гарадах заходняй і цэнтральнай Польшчы, таму арганізацыяй гаспадарання ў палескіх маёнтках займаўся кваліфікаваны кіруючы персанал, перш за ўсё аканом, які і ўвасабляў у вачах сялян памешчыцкую ўладу [7, с. 23], [25, s. 7];

2. памешчыкі сярэдняй рукі (ад 100 да 1 000 га) характарызаваліся адданасцю традыцыйным каштоўнасцям, перш за ўсё вернасцю традыцыям і захаванню ўсяго ў нязменным стане. Прадстаўнікі азначанай групы маглі задаволіць свае асноўныя сямейныя патрэбы, але без празмернага шыку, як кажуць «сціпла і з густам», у сувязі з чым у многіх гаспадарках такога роду з надзеяй на далейшае іх пашырэнне землеўласнікі намагаліся прыстасаваць свае маёнткі да рознага роду навінак, альбо з меншага спрабавалі гэта зрабіць, укладалі істотныя сродкі ў мадэрнізацыю гаспадарання, не маючы магчымасці адразу набыць дадатковай зямлі [11, s. 68], [12, s. 26];

3. адносна небагатыя памешчыцкія сем'і (да 100 га) ставілі перад сабою за мэту проста выжыванне ва ўмовах цывілізацыйных перамен і праблем, якія ў сувязі з гэтым узнікалі. З-за некаторага недахопу сродкаў азначаныя гаспадаркі звычайна эканомілі на дворскай службе і таму ўсе асноўныя гаспадарчыя пытанні вырашаў сам пан асабіста. Вялікую ўвагу пры гэтым памешчыкі надавалі выхаванню дзяцей, якія ў выніку, дзякуючы атрыманай адукацыі і падрыхтоўцы, маглі б у будучыні займацца разумовай дзейнасцю незалежна ад ступені ўладання зямлёю. З-за адсутнасці фінансавай магчымасці наняць гувернантак і хатніх настаўніц адукацыяй дзяцей займалася непасрэдна гаспадыня маёнтка. Галоўная ўвага пры гэтым надавалася агульнай агратэхічнай падрыхтоўцы, эканамічным і прававым ведам, напрыклад, у памешчыцкіх дзяцей звычайна меўся свой маленькі агародзік, дзе яны маглі практыкавацца ў вырошчванні гародніны [10, с. 62], [12, s. 51].

Сустракаліся і надзвычай непрыемныя выпадкі пераацэнкі памешчыкамі ўласнага багацця, якія межавалі з асабістай амаральнасцю і безгаспадарлівасцю. Так, адзін з найбольш аўтарытэтных даследчыкаў міжваеннага польскага грамадства Ю. Жарноўскі распавядаў пра аднаго «барона», які напрыклад не мог сабе дазволіць нават наведванне Варшавы і адрозніваўся ад сваіх навакольных суседзяў-сялян толькі тым, што выпісваў газету. Пры гэтым свой невялікі маёнтак той ацаніў у 1 000 000 злотых, але па з'едлівых заўвагах суразмоўцы ніхто яму такой сумы ніколі ў жыцці не заплаціў бы! [19, s. 153].

Паводле матэрыялаў агульнадзяржаўнага сельскагаспадарчага перапісу ад 30 верасня 1921 г. у Палескім ваяводстве налічвалася 856 маёнткаў плошчай больш за 50 га (з іх больш за 100 га – 698, 20 % ад усёй міжваеннай Польшчы, больш за 1 000 га – 246), якія ахаплівалі 146 985 га [11, s. 67–71]. На іншым баку знаходзілася каля 480 000 сялянскіх гаспадарак (больш за 99 % сельскагаспадарчага насельніцтва ваяводства), якія валодалі толькі 3 300 000 га (42 %) ворнай зямлі, прычым 8 250 сялян-палешукоў мелі ў сярэднім па 0,5 га, а каля 20 % сялян былі зусім беззямельнымі. Падобнай празмернай канцэнтрацыі зямельнай уласнасці не назіралася больш ні ў адным тагачасным еўрапейскім рэгіёне, што надзвычай абвастрала аграрнае пытанне, якое цесна перапляталася тут з нацыянальным і таму патрабавала тэрміновага вырашэння. Акрамя таго, многія палітычныя сілы ва ўмовах усеагульнага ўздыму пасля рэвалюцыйных падзей 1917 г. актыўна выступалі за перадачу памешчыцкіх зямель на карысць сялян [7, с. 24–25].

На 1921 г. на Палессі налічвалася 773 памешчыкі (0,76 % землеўладальнікаў), ва ўласнасці якіх знаходзілася не менш чым па 100 га, агульная плошча іх уладанняў складала 1 256 553 га (61,91 %). Найбольшая канцэнтрацыя буйной землеўласнасці назіралася ў Лунінецкім (80,2 %), Косаўскім (71,8 %) і Пінскім (62,7 %) паветах [2, с. 108]. Асноўныя звесткі адносна памешчыцкага землеўладання прадстаўлены ў наступнай табліцы [6, с. 191]:

Памер, у га	Гаспадарак	Палякі		Беларусы		Іншыя	
		Гаспадарак	%	Гаспадарак	%	Гаспадарак	%
50–100	180	88	49,0	71	39,4	21	11,6
100–500	318	227	71,4	50	18,9	41	9,7
500–1000	107	74	69,1	14	13,1	19	17,8
Звыш 1 000	246	166	67,5	17	6,9	63	25,6
Усяго	851	555	65,2	152	17,9	144	16,9

У нацыянальным плане структура памешчыцкага землеўладання на Палессі на 1921 г. выглядала наступным чынам [20, s. 5]:

Нацыянальнасць	Колькасць маёнткаў	%	Плошча, тысяч га	%
Беларусы	152	17,9	74,2	4,6
Палякі	555	65,2	1 093,2	67,4
Рускія	79	9,3	312,6	19,3
Украінцы	39	4,6	73,7	4,5
Яўрэі	19	2,0	51,1	3,1
Іншыя	9	1,0	17,0	1,0
Разам	851	100	1 621,8	100

На 1921 г. у Палескім ваяводстве налічвалася 202 памешчыцкія латыфундыі абшарам 1 142 000 га, што складала палову ад усіх заходнебеларускіх. Яскравым паказчыкам дыспрапорцыі зямельнага карыстання на Палессі на пачатку 1920-х гг. з’яўляецца той факт, што 16 найбольш буйных памешчыцкіх гаспадарак ахоплівалі прыкладна такі ж абшар зямлі, як 101 500 сялянскіх гаспадарак памерам да 20 га сумесна [7, с. 23–24].

На пачатак 1920-х гг. на Палессі памешчыцкія гаспадаркі абшарам больш за 100 га займалі 49,4 % землекарыстання (з іх лясы складалі 48,8 %, лугі 19,8 %, неўжыткі 24,1 %, ворная зямля 7,3 %), сярэдні памер маёнтка складаў 3 076 га [15, s. 130]. Найбольш распаўсюджанымі на 1924 г. у памешчыцкім землеўладанні на Палессі былі грунты IV класа, якія абкладаліся зямельным падаткам у памеры 2,10 злотых з га, што было на той час самым нізкім паказчыкам па ўсёй Польшчы. Таму кошт палескай зямлі істотна саступаў нават суседняй Валыні – напрыклад, у 1928 г. 1 га найлепшай зямлі (пшанічна-бураковай) каштаваў тут усяго 1 020 злотых, у той час як у Валынскім ваяводстве ўдвая даражэй (2 160 злотых) [14, s. 133], [17, s. 112]. Акрамя таго, зямельны падатак у Палескім ваяводстве быў самым нізкім у тагачаснай Польшчы [15, s. 58]. Аб памеры памешчыцкіх маёнткаў на Палессі і іх падаткаабкладанні на 1921 г. сведчыць наступная табліца [11, s. 78, 89]:

Памер, у га	Колькасць	Агульная плошча, у га	У сярэднім на маёнтак, га	Падатак з 1 га, у злотых	Падатак з 1 маёнтка, у злотых
Усяго	856	476 158	556	–	–
50–100	180	8 752	48	7,17	344,1
100–200	142	14 117	99	10,81	1 077,1
200–300	81	12 915	159	13,43	2 135,3
300–400	55	12 525	227	14,03	3 184,8
400–500	41	12 064	294	14,03	4 124,8
500–100	107	43 573	407	15,72	639,0
> 1 000	250	372 212	1 488	19,38	28 837,4

Паводле звестак наступнага ўсепольскага перапісу 1931 г. на Палессі налічвалася 968 гаспадарак больш за 100 га (з іх 202 абшарам больш за 1 000 і 16 больш за 10 000 га). У большасці выпадкаў яны знаходзіліся на багніста-лясістай частцы Палесся, таму калі вялікія гас-

падаркі плошчай больш 50 га на 1937 г. ахоплівалі 38,6 % усяго рэгіёна, то ў адносінах да ворнай зямлі гэты паказчык складаў 22 % [14, s. 132–133]. Паводле звестак В.М. Папко на 1931 г. у Палескім ваяводстве памешчыкам належала 38,6 % сельскагаспадарчых зямель (другое месца пасля Познаньскага ваяводства, дзе гэты паказчык складаў 41,6 %), на той час як дробныя гаспадаркі ахоплівалі 42,5 % [9, с. 118]. Сітуацыя з памешчыцкім землеўладаннем Палесся ў параўнанні з суседнімі ваяводствамі і сярэднімі паказчыкамі па Польшчы на 1931 г. выглядала наступным чынам (у %) [16, s. 27]:

Ваяводства	Гаспадаркі да 50 га		Гаспадаркі звыш 50 га		% насельніцтва
	Ад агульнай плошчы землекарыстання	Ворныя землі	Ад агульнай плошчы землекарыстання	Ворныя землі	
Польшча	57,6	80,3	25,8	17,3	0,5
Віленскае	57,9	81,6	28,3	16,6	0,8
Навагрудскае	57,9	84,6	27,2	13,9	0,5
Палескае	**42,5**	**85,7**	**38,6**	**11,8**	**0,3**

У цэлым на Палессі памешчыцкія маёнткі былі як правіла больш вялікімі па плошчы, але пры гэтым доля ворных зямель заставалася меншай з-за агульнай забагненасці [1, с. 75]. Паводле звестак на 1939 г. сярэдні памер маёнтка ў Польшчы складаў 522 га, у той час як на Палессі аж 2 121 га [2, с. 110]. У параўнанні з памешчыцкімі гаспадаркамі ў іншых ваяводствах тагачаснай Польшчы асноўную долю землеўладанняў тут складалі не ворныя землі, а лес, які ўвесь час заставаўся надзвычай запатрабаваным таварам і крыніцай асноўнага багацця памешчыкаў [13, s. 103], [17, s. 112].

Заключэнне. Памешчыкі адыгрывалі ў 1921–1939 гг. у сельскай гаспадарцы Палескага ваяводства вырашальную ролю, іх маёнткі дзякуючы цяжкай працы навакольнага сялянства з'яўляліся галоўнымі вытворчымі цэнтрамі. Разам з тым сацыяльны склад памешчыкаў не быў аднародным, у залежнасці ад ступені землеўладання выдзяляліся тры іх асноўныя групы (да 100 га, 100–1 000 га, больш 1 000 га), якія даволі рэзка адрозніваліся грамадскім уплывам, адносінамі да жыцця, выхавання дзяцей і ўзаемасувязямі з навакольным сялянствам. У параўнанні з землямі памешчыкаў суседніх ваяводстваў на Палессі ворныя землі былі істотна горшай якасці, што сур'ёзна зніжала агульны матэрыяльны дабрабыт мясцовых землеўласнікаў.

Літаратура

1. Гольдштейн, И. И. Аграрные отношения в бывшей Польше, Западной Украине и Западной Белоруссии / И. И. Гольдштейн. – М. : Соцэгиз, 1940. – 296 с.

2. Сильванович, С. А. Планы и реальность польской политики на Полесье в 1921–1939 гг. / С. А. Сильванович // Устойчивое развитие экономики: состояние, проблемы, перспективы : матер. IV Междунар. научно-практ. конф., Пинск, 20–22 мая 2010 г. : в 2 ч. / ПолесГУ ; редкол.: К. К. Шебеко (гл. ред.) [и др.] – Пинск, 2010. – Ч. 2. – С. 108–110.

3. Цымбал, А. Г. Палессе ў палітыцы польскіх улад (1921–1939) у адлюстраванні польскай гістарыяграфіі / А. Г. Цымбал // Беларусь і Германія : гісторыя і сучаснасць. – Мінск. : МДЛУ, 2018. – Вып. 16. – С. 63–68.

4. Чарнякевіч, І. С. Палессе ў навуковай і грамадскай думцы ў міжваенны перыяд / І. С. Чарнякевіч // Беларусь і суседзі : шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнац. і міждзярж. адносіны : зб. нав. артыкулаў. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2014. – Вып. 3. – С. 140–144.

5. Мацко, А. Н. Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнета буржуазии и помещиков (1918–1939 гг.) / А. Н. Мацко. – Минск : Беларусь, 1972. – 334 с.

6. Сорокин, А. А. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920–1939 гг.) / А. А. Сорокин. – Минск : Наука и техника, 1968. – 199 с.

7. Кухарев, Б. Е. Сельское хозяйство Западной Белоруссии (1919–1939 гг.) / Б. Е. Кухарев. – Минск : Вышэйшая школа, 1975. – 110 с.

8. Полуян, И. В. Западная Белоруссия в период экономического кризиса 1929–1933 гг. / И. В. Полуян. – Минск : Навука і тэхніка, 1991. – 205 с.

9. Папко, В. М. Род Дзяконскіх і іх маёнткі на Брэстчыне ў XIX–XX стст. / В. М. Папко. – Брэст : Альтернатива, 2011. – 245 с.

10. Мисиюк, В. С. Крупные землевладельцы Западной Белоруссии в контексте общественной трансформации (1921–1939) / В. С. Мисиюк // Системная трансформация общества : сб. науч. трудов каф. соц.-гум. наук. – Брест : БрГТУ, 2015. – С. 62–66.
11. Galka, B. W. Ziemianie i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939 / B. W. Galka. – Toruń : Adam Marszalek, 1999. – 214 s.
12. Waclawikova, J. Literacki obraz ziemiaństwa polskiego w wybranej literaturze pamiętnikarskiej / J. Waclawikova. – Olomouc, 2016. – S. 1–93.
13. Tomaszewski, J. Z dziejów Polesia, 1921–1939 : zarys stosunków społeczno-ekonomicznych / J. Tomaszewski. – Warszawa : Państ. Wydaw. Nauk., 1963. – 208 s.
14. Śleszyński, W. Województwo Poleskie / W. Śleszyński. – Kraków : Avalon, 2014. – 335 s.
15. Cichoracki, P. Województwo Poleskie 1921–1939. Z dziejów politycznych / P. Cichoracki. – Łomianki : LTW ; Wrocław : IH Uniw. Wrocławskiego, 2014. – 477 s.
16. Tomczonek, Z. Ruch ludowy na kresach północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej / Z. Tomczonek. – Białystok : Wydaw. Politech. Białostockiej, 1996. – 247 s.
17. Tomczonek, Z. Wies poleska 1918–1939 / Z. Tomczonek // Чалавек. Этнас. Тэрыторыя. Праблемы развіцця заходняга рэгіёну Беларусі : матэр. Міжнар. навук.-практ. канф., Брэст, 23–24 красавіка 1998 г. : у 2 ч. ; навук. рэд.: С. В. Арцёменка [і інш.]. – Брэст, 1998. – Ч. 2. – С. 110–115.
18. Lichorowicz, A. Polskie reformy rolne 1920–1944 a ziemiaństwo / A. Lichorowicz // Dziedzictwo : ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu. – Kraków : Znak, 1996. – S. 85–97.
19. Żarnowski, J. Społeczeństwo Polski międzywojennej / J. Żarnowski. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1969. – 173 s.
20. Spis ziemian Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1930 : Województwo Poleskie. Województwo Wołynskie / Oprac.: T. Epsztein, Sl. Gorzynski. – Warszawa : DiG, 1996. – 76 s.
21. Ziemianie : pomiędzy rzeczywistością a wspomnieniem / wstęp: T. Chrzanowski. – Kraków : Znak, 1998. – 183 s.
22. Вабішчэвіч, М. А. Спецыфіка становішча палякаў на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг. / А. М. Вабішчэвіч // Известия Гомельского гос. ун-та им. Ф. Скорины. – 2008. – № 4 (49). – С. 124–131.
23. Żukowski, J. Kulturotwórcza rola ziemiaństwa poleskiego II Rzeczypospolitej [Zasoby elektroniczne] / J. Żukowski. – Tryb dostępu : https://www.cbr.gov.pl/images/pdf/XIV_fnr/referaty/Zukowski-Polesie.pdf. – Data dostępu : 17.11.2022.
24. Wasilewski, H. Czar mojego Polesia: wspomnienia o Kresach Wschodnich : zabytki, cmentarze, leśne i przydrożne mogiły to świadectwa polskiej historii Polesia / H. Wasilewski. – Wrocław : NORTOM, 2007. – 55 s.
25. Piekarski, T. Przejawy życia codziennego ziemian Mazowsza Płockiego w okresie międzywojennym / T. Piekarski // Notatki Płockie. – 2012. – № 3. – S. 7–13.

Институт истории НАН Беларуси
Поступила в редакцию 16.12.2022